

TÜRKÇE'DE YAYIMLANMIŞ İLK FELSEFE ESERİ

*Bedri MERMUTLU**

ÖZET

Batı felsefi düşüncesinin Türkiye'ye girişi meselesi hâlâ düşünce tarihimizin gündemindeki yerini korumaktadır. Bu yönelişe muhtelif başlangıç tarihleri verilmekteyse de bunların kesinlikten uzak oldukları bilinmektedir. Bu çalışmamızda yeni bir tespitle, yazılı Batı felsefesinin ülkemizdeki başlangıcını belirlemekte bir adım daha atmış olduğumuzu düşünüyoruz. Şimdiye kadar kabul edilen aksine, bu tarih 1859 (Muhâverat-ı Hikemiye ile Terceme-i Manzume) yerine 1854 olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı felsefesiyle ilgili olarak ülkemizde yayımlanan ilk eser Cricor Chumarian'ın Fénelon'dan çevirdiği "Evvel Zamanda Azamü's-şan Olan Filozofların İmrar Etmiş oldukları Ömürlerinin İcmalidir" isimli Antik felsefe tarihidir. Eser İzmir'de basılmıştır.

ABSTRACT

The First Philosophy Book Published in Turkish

When and how the Western philosophical thinking reached Turkey is still a question of debate. There are several arguments to answer this question, but they are far from claiming any certainty about the beginning of this process. This article is concerned with the first examples of Western philosophy in Turkey. Contrary to the generally accepted view, arguing that the Western philosophy entered Turkey in 1859 with Muhaverat-ı Hikemiye and Terceme-i Manzume, it has been found out that the real date should be 1854. The first example of Western philosophy published in Turkey is "Evvel Zamanda Azamü's-şan Olan Filozofların İmrar Etmiş Odukları Ömürlerinin İcmalidir". This book was translated by Cricor Chumarian from Fénelon. It is about the history of ancient philosophy. This work was published in Smyrne.

* Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

Modernleşen Osmanlı toplumunda Batı felsefesinin yeri haklı olarak tespit edilmeye çalışılırken karşılaştığımız ilk gerçek, Batı dışı toplumların modernleşme çizgisinin tipik örneği olan *sonraya bırakılmış felsefe* durumudur. Batı toplumu, modernleşmesinin temeline kendi felsefesini koymuşken Batı dışı bir toplum olarak modernleşme kararında olan Osmanlı toplumu ise modernleşmesini Batılı felsefenin temeli ve gerekçesi yapmıştır. Bu olgu hem pratik düzeyde hem de kronolojik düzeyde böyledir ki kökleri açık olarak III. Selim devrine kadar inen Batılılaşma sürecinde ilk felsefi kıvılcıklar ancak en az elli yıl sonra yani 19. yüzyılın ikinci diliminde başlamış bulunmaktadır.

Gazali'den beri bizde felsefenin meşru bir disiplin olarak kabul görmemesi¹ anlayışı çok küçük adımlarla da olsa kırılmaya başlanırken İslâm filozoflarının bıraktığı yerden değil de doğrudan doğruya Batı filozof ve düşünürlerinden aktarmalarla işe başlanması istenilen şeyin aslında sadece felsefe değil, aynı zamanda Batılı anlamında bir felsefe olduğunu göstermektedir. Felsefi nitelikteki ilk aktarımların Fénelon ve Voltaire gibi Aydınlanmayı hazırlayan ya da Aydınlanmacı düşünürlerden yapılması bu açıdan anlamsız sayılamaz. Modern toplumun oluşturulmasında bu yüzden soyut ve amacı kendinde felsefenin² yerine Aydınlanmacı düşünürler üzerinden ulaşılan toplumsal-akılcı düşünce ve zihniyet tercih edilmiştir.

Ülkemizde Batılı anlamda ilk felsefi düşünce eserlerinin *Muhâverat-ı Hikemiye* ile *Terceme-i Manzume* olduğu şimdiye kadar kabul görmüş bir görüştür. Münif Efendi'nin (Paşa) Fénelon, Fontenelle ve Voltaire'den yaptığı diyalog tercümelelerinden oluşan *Muhâverat-ı Hikemiye* ile Şinasi'nin Racine, Gilbert, Fénelon, Lamartine'den yaptığı birkaç şiir çevirisi Batı düşüncesini ve dünya görüşünü içeren çeviriler olarak,³ ikisi de 1859 yılında yayımlanmış eserlerdir. Tanpınar, bu devrede Şinasi'nin kitapları ile Münif Paşa'nın *Muhâverat-ı Hikemiye*'sinden başka yeniye yol açmak suretiyle etki edici kitap bulunmadığını söylerken⁴ H. Ziya Ülken de *Muhâverat-ı Hikemiye*'nin, devri için bir yenilik ve bilgi hazinesi olduğunu ifade eder.⁵ Bütün bunlar aynı zamanda yazılı Batı kültürünü Osmanlı kültürüne aktarmak için ilk çeviri hareketini başlatanların çevirinin içeriğinde Batı felsefesinden yola çıktıklarını göstermektedir.⁶ Nitekim Volney'in de ifade ettiği

¹ Karakuş, R., *Felsefe Serüvenimiz*, Seyran Kitap, İstanbul, 1995, s. 11-12.

² Karakuş, Felsefe Serüvenimiz, s. 94.

³ Akünal, D. "Çeviri ve Batılılaşma", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 2, İstanbul, 1985, s. 452.

⁴ Tanpınar, A.H., *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1976, s. 250.

⁵ Ülken, H.Z., *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yayınları, Konya, 1966, s. 84.

⁶ Akünal, D., "Çeviri..", s. 454.

gibi ancak Batılıların ciddi eserlerinin çevirileri Doğulular arasında elden ele dolaşmaya başlayacakları günden itibaren ki Doğu'da yepyeni bir değerler sistemi, âdetler, kanunlar ve yönetimde tam bir değişme meydana gelebilecekti.⁷ Despotizme karşı duyarlılığı ve siyasetteki ülkücülüğü ile 18. yüzyıl filozoflarının tutumunu müjdeleyen Fénelon'un eserleri bu başlangıç dönemindeki çeviri edebiyatımıza şekil veren baş yapıtlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir deyişle yazılı Batı kültürüne yönelen Osmanlı düşüncesi bu kültüre felsefe alanıyla yaklaşmayı öncelerken seçtiği eserler de Fénelon'dan olmuştur.

Muhâverat-ı Hikemiye'de yer alan onbir diyalogdan birinci ve dördüncü diyaloglar ("*Democrite et Heraclite*" ile "*Le Comitalde de Bourbon et Bayard*") Fénelon'dan alındığı gibi Yusuf Kâmil Paşa tarafından 1862'de çevrilip yayımlanan ve düz yazı edebiyatımızın ilk edebi çevirisi sayılan *Telemak* tercümesi de⁸ Fénelon'dan yapılmıştır. Şinasi'nin Batı şiirinden yaptığı ilk manzum çeviriler arasında da yine Fénelon'dan bir bölüm vardır. Asıl daha önemlisi, felsefe tarihimizde çok önemli bir başlangıç teşkil ettiğine inandığımız için söz konumuz olacak olan eserin de Fénelon'a ait olmasıdır.

Fénelon'un biyografisine yer veren ciddi kaynaklarda bile⁹ çoğu zaman zikredilmeyen onun önemli bir eseri *Abrégé de La Vie des Plus Illustres Philosophes de L'Antiquité*'dir.¹⁰

Fénelon bu eserinde Antik Yunan filozoflarını hemen hemen tüm kadrosuyla eserine almış, onların hayatlarını tatlı bir üslupla anlatırken sözlerine ve felsefelerine de yer vermiştir. Fransızca metniyle 205 sayfa tutan bu kitapta sırasıyla şu filozoflara yer verilmiştir: *Thales, Solon, Pittacus, Bias, Periandre, Chilon, Cléobule, Epiménides, Anacharsis, Pythagore, Héraclite, Anaxagoras, Démocrite, Empédocles, Socrate, Platon, Antisthène, Aristipe, Aristote, Xénocrate, Diogéne, Cratés, Pirrhon, Bion, Epicure, Zénon.*

Bizim için bu eserin taşıdığı önem, onun Türkçeye baştan sona çevrilmiş ve 1854 yılında yayımlanmış bir felsefe eseri olmasından dolayıdır. Bu itibarla Türkçeye Batı dillerinden çevrilmiş ilk felsefe eserinin bir Antik

⁷ Ubcini, M.A., *Türkiye-1850*, C. I-II, Çev. C. Karaağaçlı, Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi 63-64, İstanbul, Tarihsiz, s. 247.

⁸ Akbayır, N., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çeviri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 2*, İstanbul, 1985, s. 448.

⁹ Örneğin, "Fénelon", *Encyclopaedia Britannica*, 9, U.S.A., 1963, p. 157-159.

¹⁰ Fénelon, M.F.S., *Abrégé de La Vie des Plus Illustres Philosophes de L'Antiquité* (Avec leurs dogmes, leurs systèmes, leur morale, et un recueil de leurs plus belles maxiimes), J.-C. Salles, Imp. – Lib. Riom, 1808.

felsefe tarihi niteliğindeki Fénelon'un bu eseri olduğu şimdiki bilgilerimiz dahilinde anlaşılmış bulunmaktadır.

Fénelon'un eseri Türkçeye Cricor Chumarian tarafından *Evvel Zaman İçinde Azamü'ş-şan Olan Filozofların İmrar Etmiş Oldukları Ömürlerinin İcmalidir* başlığıyla çevrilmiş ve İzmir'de Daveroni et Sougiolli matbaasında basılmıştır. Eserin müterciminin Fransızca'ya hâkim olduğu bellidir ancak Türkçesi pek işlek değildir. Buna rağmen Fransızca metindeki ifadeye sadık kalmayı başarmıştır. Eserin Türkçesi de Fransızca'sında olduğu gibi 205 sayfadır. Eserin aslından hiçbir cümle ve anlam ihmal edilmediği gibi Türkçesinde hiçbir ilâve ve yorum da bulunmamaktadır. İki metin arasındaki tek fark orjinal metinde noktalama işaretleri bulunmasına karşın Türkçe metinde noktalama işaretleri ve paragraf uygulaması yoktur. Eserin bir özelliği de Fransızca ve Türkçe metinlerin karşılıklı sayfalar halinde birlikte basılmış olmasıdır. Bu özellik ilk tercümelemelerimize özgü bir uygulama olsa gerektir; çünkü Şinasi'nin *Terceme-i Manzume*'sinde de aynı durum söz konusudur. Ancak *Muhâverat-ı Hikemiye*'de bu uygulamaya son verilmiştir.

Cricor Chumarian (Kirkor Kumaryan)'ın bir Ermeni vatandaş olduğundan fazla bir bilgiye sahip değiliz. O dönem telif ve tercüme yayımlarına imza atmış Kirkor isimli başka yazarlar varsa da onların "Kumaryan" olmadıklarını biliyoruz (Kirkor Çilingiryan, Kirkor Margosyan...). Fransızca bir dilbilgisi kitabı yazan ve yalnızca "Kirkor" olarak imza eden bir yazarla¹¹ Kumaryan'ın özdeşliği ihtimali ise zayıf bir soru işaretinden fazlaca bir şey ifade etmemektedir.

Ermeniler, İran ile ticaretin İzmir'e getirdiği bir unsur olarak 17. yüzyıldan sonra İzmir'de hatırı sayılır bir varlık kazanmışlardı; 18. yüzyılda İzmir'in iktisadi hayatında, daha sonraki yüzyılda ise hem iktisadi hem kültürel hayatında iyiden iyiye rol sahibi olmuşlardı. 1844'te İzmir'de bir kâğıt fabrikasını Ermeniler kurdukları gibi 1840'ta "Aurore de L'Ararat" gazetesini de yine Ermeniler tarafından İzmir'de yayımlanmaya başlamıştı.¹² Ermeniler'in yayın hayatına iyice el atmış oldukları, 1853 yılına geldiğimizde İzmir'de faaliyet gösteren iki matbaadan birinin Ermenilere ait olmasından anlaşılabilir. Bu matbaalardan biri Elhac Ali Rıza Efendi'nin litografya matbaası, diğeri ise "Evvel Zaman Filozofları"nın basıldığı Daveroni et

¹¹ Kirkor, *Sarf u Nahv-i Fransevî*, İstanbul, 1275 h.

¹² Baykara, T., *İzmir Şehri ve Tarihi*, Ege Üniversitesi Rektörlük Yayınları No: 38, İzmir, 1974, s. 64; Atay Ç., *Tarih İçinde İzmir*, Tifset Basın Yayın A.Ş., İzmir, 1979, s. 125-128.

Sougiolli matbaasıydı.¹³ 1823'ten beri, önce Fransızca, sonra Rumca ve İngilizce gazetelerin İzmir'in basın hayatında yer bulduklarını da düşünürsek İzmir'in bu sürede için için Batı kültürüne hazırlandığını kabul edebiliriz. Ancak "Evvel Zaman Filozofları"nın yıllarca sonra Şinasi ve Münif Efendi tarafından yapılan birkaç kıta ya da dağınık birkaç diyalog derlemesi tercümesinden daha bütün ve daha kıdemli bir eser olmasına rağmen meçhul kalmış olmasında da İzmir'de yayımlanmış olmasının payı olduğu kanısındayız. Kumaryan'ın bu tercümesi İzmir'de değil de İstanbul'da yayımlanmış olsaydı şüphesiz ki bugüne kadar neredeyse unutulmuş olma şansızlığına belki uğramış olmayacaktı.

"Evvel Zaman Filozofları"nın bir başka talihsizliği de sonraki zamanlarda yapılan tasniflerde ya hiç yer almamış olması ya da yer almış olsa bile doğru yerde ve doğru biçimde gösterilmemiş olmasıdır.

Journal Asiatique'teki Bibliographie Ottomane'dan başlayarak Osmanlı düşünce ve tercüme faaliyetleri Batılılar tarafından yakından izlenmiştir. Bu ürünlerin ilk toplu listesini Leipzig'deki Otto Harrassowia kütüphanesi yayımlamış olmakla beraber (1917) nisbeten fakir sayılan bu listeyi esas alarak yeni ve daha zengin bir liste hazırlamış olan Otto Hachtmann (*Europäische Kultureinflüsse in der Türkei*, 1918) 1845'ten beri yayımlanan eserler arasında, Fénelon'un Telemak tercümesini, hatta Aristonous tercümesini gösterdiği halde, Abrégé' nin çevirisini zikretmemiştir. Aynı dönem içinde (1845-1918) Otto Hachtmann'ın listesine yeni ilâvelerde bulunmuş olan Şerif Hulusi'nin düzenlediği listede de beklediğimiz eser ne yazık ki yine yer almamaktadır.¹⁴

Son yıllarda yapılan bibliyografya çalışmalarında da durum farklı değildir. Türker Acaroğlu'nun hazırladığı eski yazıyla basılmış felsefe eserleri kaynakçasında yer alan 77+4 kitap arasında felsefeyle ilgisi şüpheli kitaplara bile yer verildiği halde Evvel Zaman Filozofları'na yer verilmiştir.¹⁵ Kadir Yerci tarafından hazırlanan kaynakçada da eserle karşılaşma umudu boşa çıkmaktadır.¹⁶ Ayhan Altunhan'ın toplam 709 yazar ve 4598

¹³ Buğra, J., *İlk Türk Basımının Kuruluşundan İlk Millet Meclisinin Açılışına Kadar Osmanlı İmparatorluğu Sınırları İçinde Basılan Kitaplar (1729-1876)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü.E.F. Kütüphanecilik Bölümü, 1967, s. 109.

¹⁴ Şerif Hulusi, "Tanzimattan Sonraki Tercüme Faaliyeti (1845-1918)". *Tercüme I*, Sa. 1, İstanbul, 19 Mayıs 1940, s. 286-296.

¹⁵ Acaroğlu, T., "Eski Harfli Türkçe Felsefe Kitapları Kaynakçası (1859-1928)", *Yazko Felsefe Yazıları*, 4. Kitap, İstanbul, 1982, s. 184-192.

¹⁶ Yerci, K., "Arap Harfli Türkçe Felsefe Kitapları Kaynakçası (1849-1928)", *Felsefe Dergisi*, Sa. 2-3, İstanbul, 1987, s. 157-169, 157-164.

eser üzerinde yaptığı çalışmada ise ne Kumaryan'ın adı ne de eserinin adı geçmektedir.¹⁷

Evvel Zaman Filozofları'nın konumlandırıldığı yanlış yerler ise eseri iyice tanınmaz hale getirmiştir diyebiliriz:

İzmir Milli Kütüphanesi Arap Harfli Türkçe Kitaplar Katalogunda söz konusu olan eser Fransızca adıyla, ancak Felsefe ve Ruhیات kısmında değil de yabancı dille yayımlanmış tarih eserleri kısmında (Histoire) yer almış; bu da yetmezmiş gibi eserin yazarı olarak da "Cricor Chumarian" gösterilmiştir.¹⁸ Jale Buğra'nın doktora çalışmasında da benzer bir sunumla karşılaşmaktayız: eserin ismi ve künyesi Fransızca, yazar olarak da yine "Chumarian Cricor" gösterilmektedir.¹⁹

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Basmalar Alfabe Katalogunda, Teracim ve Menakıp bölümünde, yine Fransızca ismiyle Abrégé de La Vie..., yazar olarak da Fénelon gösterilmek suretiyle esere yer verilmiş, ancak Türkçesinden hiç söz edilmemiştir.²⁰

Seyfettin Özege ise eseri Türkçe ismiyle tam olarak verdiği gibi "Krikor Kumaryan"ın da adını vermiş; eserin basıldığı matbaa ve şehir, basım yılı, sayfa sayısı ve Fransızca ve Türkçe olarak basıldığı bilgilerine yanlışsızca yer vermiş olmasına rağmen eserin Fransızca'dan çeviri olduğuna ve müellifine ilişkin hiçbir belirtide bulunmamıştır. Özege'deki tanıtımından anlaşıldığı şekliyle, eseri Kumaryan Fransızca ve Türkçe olarak kaleme almış gibi yanlış bir izlenim doğmaktadır.²¹

Eserin önsözünde Kumaryan, yaptığı çalışmanın bir tercüme olduğunu belirtmiş ise de ne önsözde ne de eserin başka bir yerinde müellifin adını vermiş değildir. Belki de bu yüzden -önsözü de okumamışsa- yukarıda gördüğümüz gibi birçok araştırmacı, eseri doğrudan doğruya Kumaryan'a atfetmiştir. Aynı ihmali eserin Arapçaya tercümesinde de görmek mümkündür.

Fénelon'un bu eseri -Türkçedeki ilk Batı felsefesi eseri olmasının yanı sıra - Türkçeden önce Arapçaya tercüme edilmiş olmak gibi bir özelliğe de sahiptir. Abrégé 1836-7 (1252 h.) yılında Seyit Abdullah bin Hüseyin

¹⁷ Altun, A., *1839 Tanzimat'ın İlanından 1966 Yılı Sonuna Kadar Türk Yazarları ve Yapıtları Üzerinde İnceleme*, İ.Ü.E.F. Sosyoloji Bölümü Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, 1969.

¹⁸ *İzmir Milli Kütüphanesi Arap Harfli Türkçe Kitaplar Katalogu*, basım yeri ve tarihi yok.

¹⁹ Buğra, J., *İlk Türk Basımevinin...*, s. 105.

²⁰ Karatay, F.E., *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Basmalar Alfabe Katalogu*, Fasikül II, İstanbul, İ.Ü. Yayınları, 1953, s. 830.

²¹ Özege, S., *Eski Harfli Basılmış Türkçe Eserler Katalogu I*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1971, s. 377.

el-Misrî tarafından *Muhtasarü Tercemeti Meşahir-i Kudemai'l-Felâsife* adıyla Arapçaya çevrilerek Bulak Matbaasında basılmış, 1884-5 (1302 h.) yılında da aynı eserin İstanbul'da Cevaib Matbaasında ikinci baskısı yapılmıştır.²² Eserin önsözünde Seyit Abdullah, Mısır Valisi'nin bir kısım gençleri Avrupa'ya öğrenime yollayarak Fransızca'yı öğrenmelerini sağladığından ve ülkeye yabancı kitaplar getirterek ufuklarını açtığından bahisle, kendisinin de Fransız dilini öğrenen öğrencilerden biri olduğunu, bu bilgisini Antikite filozoflarını tanıtan bir eseri tercüme ederek toplumun yararına olacak bir konuda kullanmaya çalıştığını açık bir dille ifade etmektedir. Tanzimat'tan önce Mısır'dan verilen bu mesajın açık anlamı Antikite'den yola çıkmak suretiyle Batı kültürüyle Aydınlanma'ya açılmaktan başka şey değildir.

Arapça çevirinin ikinci baskısında esere ilâve edilen üst başlık *Tarihü'l-Felasife*'dir. Ancak Türkçe çeviride olduğu gibi burda da kitabın müellifinin adı zikredilmemekte, sadece "*Fransızca'dan Arapça'ya tercüme edenin Seyit Abdullah bin Hüseyin*" olduğu belirtilmekle yetinilmektedir.

Bir anlamda Fénelon'a haksızlık sayılabilecek bu davranışın daha sonraki yıllarda da devam ettiği görülmektedir. Bildiğimiz gibi Münif Efendi (Paşa)'nin 1862'de yayımlamaya başladığı *Mecmua-i Fünun*'un ikinci yılında, 13. sayıdan başlamak üzere 45. sayıya kadar devam eden bir yazı dizisi yer alır: *Tarih-i Hükemâ-yı Yunan*. Bu dizide Thales'ten başlayarak hayatları ve düşünceleri anlatılan filozofların tümüyle ilgili sayfalar yine olduğu gibi Fénelon'un Abrégé'sinden tercüme olduğu halde her sayıdaki yazının altındaki imza "Münif"tir. Münif Efendi'nin tercümesi de Kumaryan'ın tercümesi gibi eksiksiz ve metne bağlı bir tercümedir. Münif Efendi'nin cümleleriyle Kumaryan'ın cümleleri birbirine çok yakın olmakla birlikte Münif Efendi'de dil daha temiz ve pürüzsüzdür. Münif Efendi doğrudan doğruya Fénelon'un metninden çeviri yapmış olabileceği gibi Kumaryan'ın Türkçe çevirisinden kendine göre bir sadeleştirme yapmış da olabilir. Ama her ne olursa olsun, *Tarih-i Hükemâ-yı Yunan* yazı dizisinde Münif Efendi'den önce Fénelon'un imza hakkı vardır.

Fénelon'un Abrégé'si son derece bereketli bir kaynak olmalı ki sürekli çevirilere konu olagelmıştır. Abrégé'deki ilk üç filozofla (*Thales, Solon, Pittacus*) ilgili bölümlerin 80 sayfalık bir kitap halinde 1876 (1293 h.) yılında Yanyalı K. Şükrü tarafından yeniden tercüme edilerek yayımlanması Abrégé'ye olan sürekli ilginin bir başka örneğidir.²³

²² Seyid Abdullah bin Hüseyin, *Tarihü'l-Felâsife-Muhtasarü Tercemeti Meşahir-i Kudemai'l-Felâsife*, Kostantiniye, Et-Tab'atü's-sâniye, El-Matbaatü'l-Cevaib, 1302.

²³ Fénelon, *Meşahir-i Kudema-yı Felâsifenin Mücmelen Terceme-i Hâlleri*, Mütercimi: Yanyalı K. Şükrü, Kırkambar Matbaası, İstanbul, 1293.

Kirkor Kumaryan, başladığı tercümeyi İngiliz deniz subayı A. Slade'in teşvikiyle bitirdiğini önsözde belirtmekte olduğu gibi Amiral'e açık bir teşekkür yazısını da eserinin başına almıştır. Yine o tarihte (Ocak 1854) İzmir Valisi bulunan Ali Paşa'ya da, basılmadan önce eserini sunma fırsatını bulmuştur.

Fénelon'un diğer eserlerinden, Gallupi'nin kitabından (*Miftahü'l-Fünun*) ve A. Vefik Efendi'nin *Hikmet-i Tarih* adlı yarı felsefi telif eserinden önce yayımlanmış olmakla düşünce tarihimizde bir ilk'e imza atmış bulunan bu tercüme eserden Kumaryan'ın A. Slade'a yazdığı teşekkür yazısıyla önsözünü ve örnek olarak Platon'la ilgili bir bölümü, dilini değiştirmeden, yazımızın sonuna ekliyoruz:

Der-i Aliyye'de İzzetlû Müşâvir Paşa Cenaplarına

İşbu tercüme kusurat ve hatayâtan hâli değil ise de kitab-ı mezkûrda evvelâ ism-i âlilerini kıraat ettiklerinde halk sehviyât ve zellâtını afv buyuracaklarını me'mûl ederim. Kitab-ı mezkûr nâm-ı âlileriyle müşerref ve müştehir olmasına müsaade buyurmuş oldukları şeref-i kalbimi mümteniü't-ta'bir bir memnuniyetle lebrîz eder ki efkâr-ı ihtiramât-ı tâm ile müşerref olan pek mutî' ve hakîr bendeniz olduğunu tesviye eder.

İzmir, gurre-i CA 1270

Cricor Chumarian

A Son Excellence

MOUSCHAVER PACHA,

A CONSTANTINOPLE,

EXCELLENCE,

Tout imparfait que soit le présent ouvrage, il ne peut manquer, je l'espere, d'obtenir l'estime et l'assentiment du public, lorsqu'il lira en tête un nom aussi illustre que le votre.

Cet honneur que votre Excellence a daigné m'accorder, remplit mon coeur d'une inexprimable reconnaissance, qui égale les sentiments du profond respect avec lequel

J'ai l'honneur d'être

De votre Excellence,

Le très humble et très obéissant serviteur,

CRICOR CHUMARIAN.

Smyrne, le 30 Janvier 1854.

Dibâce

Şevketlû Padişah-ı âlempenah efendimiz Sultan Abdülmecid Han Hazretlerinin envâ-ı ulûm ve sanayii memâlik-i mahrûse-i şahânesinde teksir ve teşrifine efkâr ve arzû-yi mahsusası olduğu ve ahâlisinin seadetini temin etmeye en müessir çarelere bezl-i himmet-i ma-lâ nihâye-i şahâne eylemekten hâli olmadığı âmmeye malum olduğuna mebni ibret-i fazilet olan eski zaman feylesoflarının icmâlen tarihini lisan-ı letâfet-şan-ı Türkî'ye tercüme ederek azametlû ma'deetlû Padişahımızın maksudat ve arzusuna ala-kaderi'l-imbân hizmet etmek ve ahali-i memâlik-i mahruseye dahi nâfi olmak murad ettim. Lâkin kıbal eshel olmadığından bir kısım-ı sağıresini terceme ettikten sonra fütur bu abd-i acize galip gelmeye mübaşeret ediyor iken bir fırsat-ı nâfia tesekkün olmuş olan gayretini teşvik eyledi. İngiltere donanması kapdan-ı hünerveranından olup Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'd-devam hizmetinde bulunan Müşâvir Paşa Hazretleri (Kaptan Slade) ol esnada muvakkaten İzmir'de bulunup hâlen terceme etmiş olduğum kıtayı görüp devam etmemi ibram eyledi ve bu ahkare takviye-i kalp etmek için terceme-i mezkûru kendisine bi'ttakdim müşerref-i azime olmama ruhsat verdi. Bu nevi bir kıbal için kendi adem-i iktidarımı râna tanımış isem de bu hayırhah teşvik nişanından ümniyetim takviye olup karıncaya -ki anda müdavemet adem-i iktidarı mükemmildir- mütabaat etmeyi tasmmim ettim. İmdi kitabıma bi'ttenezzül nazar edenler bizden heman iki bin beş yüz sene evvel hayatta bulunmuş olan insanların ahlâkını halka i'râf etmekle müfid olmaya niyetlendirmiş olan maksuduma nazaran terceme-i mezkûrda meşhudları olabilecek na-kemâliyeti afv buyuracaklarını me'mûl etmeye cesaret ederim. Ol esnada İzmir Eyâleti Müşîri Sadrazam Sabık Devletlû Übbühetlû Ali Paşa Hazretleri tesvidimi gözden geçirmekle müvaceheli Efrecî ve Türkî tab' u intişarına ruhsat vermeye istihkar eylemedi.

.....

Platon

Seksen sekizinci olimpiyatın birinci senesinde tevellüd edip yüz sekizinci olimpiyatın birinci senesinde seksen bir yaşında vefat etti.

Mezhebinin celâletinden "ilâhi" taklip olunmuş olan Eflatun Atina'nın en itibarlı familyalarının birinden olup orada seksen sekizinci olimpiyatta tevellüd etti. Babası Ariston, Codrusî haleflerinden ve validesi Perictione, Solon'un haleflerinden idiler. Eflatun'un ismi evvela Aristocles idi. Lâkin uzun boylu ve şişmanca ve bahusus büyük bir alını olup omuzları dahi geniş olduklarından Eflatun tesmiye olundu ve bu lakap onun üzerinde kaldı.

Eflatun beşikte iken arılar dudaklarının üzerine bal döktüler deyu hikâye ederler ve bunu mucib-i istiğrap fesahat ve belağatın delili addedip kâffe-i Yunanlardan imtiyaz buldu. Ve delikanlılığında ilm-i şîre teşebbüs edip birkaç mersiye ve iki kıt'a hikâye-i fâcia telif etti. Lâkin bunların kâffesini feylesofluğa meyletmeye karar-dâde olduğu anda ateşe attı. Eflatun, babası anı talim etmek üzere Sokrat'a takdim eylediği vakit yirmi yaşındaydı. Sokrat bir gece evvel rüyasında göründü ki göğsünde bir genç kuğu tutmuş ve bu kuğu, tüyleri geldiğinde kanatlarını açıp bir cesur uçuş ve gayet tatlı ötüş ile havanın en mürtefi' tabakasına suüd etti. Sokrat bu rüya Eflatun'a tabir edip rüya-yı mezkûr ana dair olduğuna ve şakirdinin günün birinde kesbedeceği nîk nâmın vüs'atinin delili olduğuna bî-iştibah olup Eflatun Sokrat'ın kâffe-i hayatında sadakatle şâkirdi kaldı. Lâkin Sokrat'ın vefatından sonra Heraclites'in re'yine imtisâl eden Cratyle ve Parmenide'in reyine ittiba eden Hermogenes'e teşebbüs etti. Ve yirmi sekiz yaşına balığ oldukça Sokrat'ın diğer şakirtleri ile Euclides'e şâkirt olmak üzere Megare şehrine azimet etti. Ve oradan Cyrene şehrine varıp Theoderes'ten ilm-i riyazeti tahsil etti. Ve badehu ol asrın üç nefer-i eşer Pythagoreslilere yani Philolaus ve Tarente'li Architas ve Eunitus nam feylesofları istimâ' etmek üzere İtalya'ya mürûr etti. Bu büyük hocalardan tahsil edebilmiş olduğuna kani' olmayıp Mısır'a dahi oranın müderrisîn ve keşişlerinden tederrüs etmek üzere azimet etti.

Ve ol vakit Anadolu'da olan muharebe anı men etmemiş olsaydı Hindistan'a dahi varıp Mecûslara danışık etmeye fikri var idi...

.....

...Ve ilm-i hendeseye öyle itibar eder ve bunu feylesoflukla öyle mülzem beller idiler ki medresenin dehlizinin üzerine "ilm-i hendeseye âşina olmayan buraya dahil olamaz" deyu tenkîş ettirdiler. Eflatun'un bizde kalmış olan yalnız oniki adet mektuplarından maada kâffe-i kitapları muhâvere şeklindedirler. Bu muhavereleri üç fasla taksim edebilirler. Evvel faslında Sofistîleri cerh ve reddeder. Diğerinde gençliği talim etmek meram eder. Ve

üçüncü fasıl insan-ı bâliğalara mütealliktir. Bu muhaverelerde tefrik edecek bir şey daha var. Zira Eflatun kendi te'lifi deyu mektuplarında ve kanun kitaplarında ve Epinomis tesmiye olunur te'lifinde kâffe-i takrir ettikleri ve kendi mezheb-i ihtiraiyesi gibi ihbar ediyor. Lâkin diğer muhâverelerinde dediklerini Sokrat ve Thimée ve Parmenide ve Zenon'un ağızları ile zikredip bu dediklerinden kabil böyle olsun diyerek mesuliyet göstermiyor. Eflatun'un muhâvere kitaplarında Sokrat'ın ağızıyla kâffe zikreyledikleri Sokrat'ın mübâhase ettiği vakit imtisal ettiği usul ve hevesi mucibince ise de bunlar daima sahihan Sokrat'ın tefekkürü olduklarını pek de inanmamalı. Zira Eflatun'un muhabbeti şamil Lysis isminde Sokrat'ın vakt-i zindegânisinde te'lif etmiş olduğu muhâvere kitabını Sokrat kıraat eyledikte, "ey ebedî ilâhlar, bu delikanlı asla tefekkür etmemiş olduğum ne kadar şeyler dedirtiyor bana!" diyerek kitab-ı mezkûrun kâzip olduğunu beyan etti.

Eflatun'un ıstılahı, kendi şakirdi Aristoteles'in şehadetince irtifau'ş-şiirle sadece mensurun ortasında te'lif edilmiş idi. Bu ıstılahı Ciceron nâm feylesof öyle şerafetli buldu ki "Jupiter insanların lisanını söylemek isteyecek olsaydı Eflatun'un söyleyişinden diğer tarzda ifade-i meram etmez idi" demeye asla muhalefet etmedi. Panoetius, Eflatun'u feylesofların Homer'i tesmiye etmeyi âdet etmiş idi. Bu tesmiye ba'dehu kendi fesahatini ilâhi ve Homer'i bahseden Quintilien'in verdiği re'yine muvafık gelir.

Eflatun kendisine üç nefer feylesofların re'yinden mürekkep bir mezhep kaidesi yaptı. Yani ilm-i tabiiyâta zîr-i havaya vaki olan şeylerde Heraklites'in itikadına ittifak ve ilm-i kelâm ve zîr-i akla üftâde şeylerde Pythagores'e imtisal etti. Ve idare-i mülke ve usûl-i ahlâkta Sokrat'ı mec-mûundan akdem ve üst tutup mahfice anın mezhebine teşebbüs etti.

Feylesofların re'ylerinin üzerine Plutarque'm te'lif etmiş olduğu birinci kitabının üçüncü faslında takrir etmiş olduğu misillu Eflatun üç madde-i asliye vardır der idi. Yani Allah ve madde-i asliye ve fikr-i umumi-i zihin gibi. Ve madde-i asliyeyi doğuşun ve bozulmaklığın evvel-i muayyeni gibi ve fikr-i madde bilâ-ceset ve Allah'ın ilm-i ezeliyesinde mukim olmuş gibi kabul eder idi. Eflatun dünya bir yaratıcı Allah'ın fiili olduğunu vakıa tanır idi. Lâkin yaratış isminden asıl yaratılış anlamaz idi. Zira Allah evvel-den mevcut ve ezel olan bir maddeden dünyayı teşkil ve bina kurmaktan başka bir şey etmemiş gibi kıyas ederdi. Şöyle ki bu yaratıcı Allah Eflatun'a göre karış muruşu bittentkih bir madde-i hâma bir sûret verip yaratmış olduğu dünyanın hakkında ham taşları kat' ve bazı tarz ile tanzim ederek bir menzil bina eden binanın mimarı gibi. Eflatun gerek kendi ilmiyle ve gerek Yahudi kitaplarından cezbedebildiği malumattan asıl Allah'a vukuf olduğunu daima zannetmişler; lâkin Allah'ı tanıyıp Allah gibi temcid etmeyip efkâr-ı batılalarında şaşırıldılar deyu Aziz Paul'ün beyan etmiş olduğu adamlardan biri Eflatun dahi olduğuna muvafakat etmeli. Eflatun filhakika Epinomis tesmiye olunur kitabında üç nevi ulûhiyet temkin eder: Ulviyyîn ve süfliyyîn

ve mutavassıfın. Eflatun'un zu'münce ulviyyûn gökte mütemekkin olup insandan temekkün oldukları mahal ve tabiiyatlarının azimliğiyle ol kadar mürtefi'dirler ki insanlar anlar ile cin tabir etmiş olduğu havada mütemekkin olunmuş olan ilâh-ı mutavassıfın vasıtasından başka hiçbir tarz ile ihtilat edemezler. Mutavassıtûn insanların hakkında ulviyyûnun elçisi gibi olup anlara ilâhların emirlerini getirirler ve insanların muratlarını ve hak yoluna verdiklerini Allah-ı azime götürürler. Ve herbirleri kendi dairelerinde dünyayı idare ederler. Ve hâtif-i gayblere ve falcılara nezaret ederler. Ve kâffe-i vukua gelen mucizatin ve zuhûr eden heybetli alâmetin baisidirler. Görünür ki Eflatun'un mülâhaza ettiği bu ikinci nevi ilâh biraz malumatı olduğu Tevrat'ta muharrer olan meleklerdir. Ve ilâh-ı mutavassıtinden edna nisf ilâh tesmiye edip enharda mütemekkin olduklarını ve rüyaları gördürmeye bir üçüncü nevi ilâhı dahi kabul ederdi. Ve anları diğer acaip şeyler etmeye ikinci nevi ilâh gibi iktidarları olduğunu itikat ederdi. Hatta Eflatun'un kendi aklınca kâffe-i anasır ve dünyanın herbir tarafları bu nisf ilâhtan memlû olup bazı defa bize görünüp badehu nazarımızdan kaybolurlar. Binaenaleyh galiba semender ve diğer ecinnî mütenevvia tesis olunurlar.

Eflatun Pythagores'ten tahsil etmiş olduğu ve Phedres ve Phaeton ve Thimée ve diğer ünvan ile te'lif etmiş olduğu muhâvere kitaplarında meşhûdumuz olabildiği misillu ba'dehu kendi üslubûna tatbik etmiş olduğu tenâsühü ta'lim eder idi. Eflatun canın ölmez olduğu üzerine pek hüsnünde bir muhâvere kitabı te'lif etmiş ise de bu bâbda gerek canın özü iki cihanda yani biri ruh ve diğeri cesetten mürekkep olduğunu gerek canın aslı hususunda büyük zann-ı bâtıla vaki oldu. İddia ederek ki canlar mukaddema cesetten mevcut olup vücûd-i mütenevviayı müteakiben canlandırmak üzere gökten cezbolunup bu canlar tathir olunduktan sonra göğe avdet ederler. Oradan birkaç seneden sonra tekrar vücud-i mütenevviayı müteakiben canlandırmaya istimal olunurlar. Demek ki canların göğe iade ve dünyaya vücutları canlandırmaya gelmeleri daima levs ve tathir olmak içindir. Eflatun, canlar canlandırdıkları mütenevvi vücutlarda tecrübe etmiş oldukları şeyleri bütün bütün ferâmuş etmezler kıyas ettiği üzere tahsil ettikleri malumat yeni tahsil olunmuş olmayıp mukaddemden tahsil etmiş oldukları malumatın eser-i hâtır eder deyu iddia ederdi. Ve bu kâzip hatıratın üzerine canların mukaddemden olduklarının mezhebini tesis ederdi. Lâkin bu feylesofun bize bir pek örtülü beyan etmiş olduğu zamirlerini ziyade tebeyyün ve tasrih etmeksizin çok maddede mezhebi öyle yeni ve öyle irtifâ' göründü ki kendi asrında ilâhi ismini ana lâyıık ve vefatından sonra anı heman ilâh gibi nazar ettirdi.

Eflatun yüz sekizinci olimpiyatın birinci senesinde seksen bir yaşında ve doğduğu günde vefat etti.